

Sobczak, Jacek

Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego?

Przegląd Historyczny 77/3, 467-480

1986

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego?

Osiedlanie się Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczęło się w połowie XV w. z tym, że największe jego nasilenie przypadło na wiek XV i pierwszą połowę XVI w. Proces emigracji ludności tatarskiej na Litwę jest stosunkowo dobrze znany¹. W tym miejscu wypada jedynie wspomnieć, że pojawienie się Tatarów na tych terenach było z jednej strony wynikiem licznych wojen, jakie władcy Litwy prowadzili ze Złotą Ordą i osadzania na ziemiach litewskich jeńców wojennych, a z drugiej zaś dobrowolnej emigracji. Emigracja ta została spowodowana walkami wewnętrznymi, jakie wstrząsnęły Złotą Ordą. W ich wyniku chronili się w Wielkim Księstwie Litewskim zwolennicy pokonanych pretendentów do władzy. Część z nich pozostała na Litwie na stałe.

Osiedlając się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego Tatarzy nie wtopili się w ogół mieszkającej tu ludności. Zachowaniu przez nich odrębności i nieuleganiu asymilacji sprzyjała odmiennosć etniczna, kulturowa i religijna. Od początków osadnictwa ludność tatarska Litwy była zróżnicowana pod względem społecznym. Wyodrębniły się cztery grupy tej ludności: Tatarzy gospodarscy, Tatarzy kozacy, tatarscy mieszkańcy miast oraz Tatarzy podlegli magnatom litewskim. Tatarzy gospodarscy z racji posiadania majątków ziemskich, nadanych im przez hospodara, mieli obowiązek służby wojskowej. Tatarzy kozacy także z racji posiadania ziemi byli zobowiązani do pełnienia służby wojskowej, ale dodatkowo ciążył na nich także obowiązek spełniania różnych poleceń hospodara, rozwożenia listów, eskortowania przejazdów, chwywania przestępców, naprawiania dróg. W początkach wieku XVI Tatarzy kozacy byli grupą bardzo zróżnicowaną. Obok zubożałych, pozbawionych już ziemi, zaliczali się do nich także ci, którzy doszli do majątków nie mniejszych, a nawet czasem większych niż Tatarzy gospodarscy. Z upływem lat Tatarów gospodarskich zaczęto nazywać Tatarami ziemianami, rozciągając później to miano na Tatarów kozaków.

¹ Por. J. Bartoszewicz, *Poglądy na stosunki Polski z Turcją i Tatarami, na dzieje Tatarów w Polsce osiadłych, na przywileje tu im nadane, jako też wspomnienia o znakomitych Tatarach Polskich*, [w:] *Koran*, z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego, t. I, Warszawa 1858, s. 279; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” t. III, 1938, *passim*; P. Borawski, *Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XIV—XVII)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1977, nr 4, s. 291—304; wywody te powtórzył on następnie w artykule *Etapy kolonizacji tatarskiej w państwie polsko-litewskim XIV—XVIII w.*, „Novum” r. 20, 1978, s. 8—9, s. 123—150; K. Grygajtis, *Z dziejów osadnictwa tatarskiego w Polsce (od XIV do pocz. XX w.)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1977, nr 2(102), s. 135—149; J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa — Poznań 1984, s. 13—39.

Tatarską ludność miast stanowili rzemieślnicy, głównie garbarze, ogrodnicy, handlarze koni, przewoźnicy i furmani. Tatarzy mieszkający w dobrach magnatów litewskich, głównie Radziwiłłów, także nie byli grupą jednolitą społecznie i gospodarczo. Ci z nich, którzy dzierżyli ziemie nadane przez możnych panów litewskich zobowiązani byli z tego tytułu do służby wojskowej w prywatnych chorągwiach. Sytuacja pozostałych, mieszkających w miastach, zbliżona była do położenia tatarskich mieszkańców miast królewskich².

Pod koniec XVII w., w wyniku osiedlania Tatarów w ekonomiach królewskich, wyłoniła się nowa grupa tej ludności o statusie różniącym się nieco od Tatarów gospodarskich³. Przeważającą jej część stanowili dawni tatarscy mieszkańcy Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy na skutek wojen w połowie XVI w., szczególnie zaś najazdu wojsk moskiewskich, przenieśli się na Wołyń i Podole, znajdując tam służbę w prywatnych i kwarcianych chorągwiach. Wzięli oni w znacznej części udział w tzw. buncie Lipków w 1672 r., jednak wkrótce w 1674 r. wielu z nich, niezadowolonych z dokonanego wyboru, wróciło do Rzeczypospolitej i zostało osadzonych w ekonomiach królewskich⁴.

Dotychczas nie kwestionowano przynależności do stanu szlacheckiego Tatarów posiadających ziemie i zobowiązanych z tego tytułu do pełnienia służby wojskowej. Bardzo zresztą często kwestię szlachectwa tych Tatarów uznawano za pewnik, nie starając się o ustalenie pozycji jaką naprawdę zajmowali oni w zróżnicowanym społeczeństwie litewskim. Wychodząc z realiów istniejących na terenie Korony uznawano, że ciążący na Tatarach obowiązek służby wojskowej świadczy o ich przynależności do szlachty. Na takim stanowisku praktycznie rzecz biorąc stali A. Muchliński i J. Bartoszewicz⁵. W późniejszych pracach historyków rosyjskich podjęto próbę określenia położenia prawnego ludności tatarskiej wychodząc od analizy zakresu przysługujących im praw i obowiązków. M. Ljubawski, w oparciu o akta nadań ziemi i poddanych wystawione dla Tatarów stwierdził, że Tatarzy ziemianie mieli takie same prawa co bojarzy-szlachta, gdy gospodar (książe) darowywał im majątki i poddanych a także dlatego, że ich samych oddawał panom litewskim w częściowe poddaństwo pozostawiając nietykalnymi ich swobody (*sic!*)⁶. Niezgodnie z faktycznie istniejącym stanem prawnym podawał przy tym Ljubawski, że w rozporządaniu swo-

² J. Sobczak, op. cit., s. 51 i n.

³ Problem Tatarów mieszkających w ekonomiach królewskich i sporów, jakie toczyli oni z urzędnikami zarządzającymi tymi dobrami, nie został dotąd w sposób wyczerpujący omówiony mimo, że kwestią tą zajął się S. Kościałkowski, Antoni Tyzenhauz. *Podskarbi nadworny litewski*, t. I—II, Londyn 1970—1971, s. 590—597 oraz autorzy wspomnianych wyżej prac o dziejach Tatarów na Litwie. Obszerniejszy artykuł na ten temat złożyłem do druku.

⁴ K. Grygajtis, J. Janczak, *Powrót Lipków pod sztandary Rzeczypospolitej*, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka” r. XXXV, nr 2, 1980, s. 181—189.

⁵ A. Muchliński, *Issledowanije o proischożdienii i sostajanii litowskich Tatar*, Peterburg 1857, *passim*; tenże, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sultanowi Sulejmanowi w r. 1558, z języka tureckiego przełożył, objaśnił i materiałami historycznymi uzupełnił*, „Łeka Wileńska” 1858, nr 4, s. 241—272, nr 5, s. 121—179, nr 6, s. 170—189; J. Bartoszewicz, op. cit., s. 284—287.

⁶ M. Ljubawskij, *Obłastnoje dielenije i miestnoje uprawlenije litowsko-russkogo gosudarstwa wo wriemieni izdanija pierwogo Litowskogo Statuta*, Moskwa 1892, s. 530.

imi majątkami Tatarzy podlegali, tak jak szlachta, postanowieniom prawa ziemskiego. W rzeczywistości Tatarzy mogli przekazywać posiadane ziemie swoim spadkobiercom. Zbываяc je szlachcie, mogli to czynić (o czym będzie jeszcze mowa) jedynie za zezwoleniem króla.

Bardziej pogłębioną analizę problemu szlachectwa Tatarów posiadających ziemie i pełniących służbę wojskową dał I. I. Lappo wyrażając pogląd, że mieszkający na Litwie Tatarzy przez cały czas istnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego — aż do końca XVIII w. — korzystali z prawa szlacheckiego⁷. Przed sformułowaniem takiego wniosku nie powstrzymało I. I. Lappo zauważenie aktów prawnych wyraźnie dyskryminujących Tatarów, w tym także tych z nich, którzy zobowiązani byli do pełnienia służby wojskowej, ani stwierdzenie różnic między powinnościami służby wojennej Tatarów i szlachty⁸.

W swoim późniejszym dziele I. I. Lappo zmienił nieco pogląd na problem szlachectwa Tatarów konstatując, że Tatarzy hospodarscy, odbywający służbę wojskową stanowili specjalną grupę wśród szlachty powiatowej, od której zresztą ta szlachta powiatowa starała się wszelkimi sposobami odgrodzić⁹. Szczególna pozycja Tatarów wynikała ze stanowiska kolejnych królów, którzy swymi przywilejami gwarantowali Tatarom te prawa, które zbliżały ich do szlachty powiatowej. To właśnie dzięki tym przywilejom Tatarzy uzyskali lepszą pozycję w hierarchii społecznej od szlachty „spadkowej” (bojarów putnych). W wywodach swoich I. I. Lappo wiąże pozycję Tatarów z prawem do swobodnego rozporządzania ziemią, stwierdzając, że przysługiwało im ono podobnie jak szlachcie. Myli tu jednak wyraźnie kwestię faktycznego rozporządzania ziemią przez Tatarów, które istotnie wbrew obowiązującemu prawu i protestom sejmików zdarzało się — z p r a w e m do takiego rozporządzania, którego Tatarzy nie posiadali¹⁰. Uznając na tej podstawie Tatarów za szlachtę dla umocnienia swego stanowiska powołuje się Lappo na postanowienia sejmu beresteckiego z 1566 r. zezwalające szlachcie Wielkiego Księstwa Litewskiego na rozporządzanie swoimi ziemiami¹¹. Zapomina jednak, że w akcie tym nie wspomniano o Tatarach i nie przyznano im takiego prawa. Co więcej, w późniejszych aktach normatywnych starano się zapobiec zbywaniu ziemi przez Tatarów uznając, że takie rozporządzenia są sprzeczne z prawem. Z faktu, że Tatarzy powoływali się na postanowienia sejmu beresteckiego nie można jednak wnioskować, że mieli ku temu podstawy, tym więcej, że prawa tego im zaprzeczano.

W dziele poświęconym Wielkiemu Księstwu w drugiej połowie XV w. Lappo zauważa także różnice między służbą wojskową szlachty i Tatarów. Nie przeszkadza mu to jednak uznać służby Tatarów za szlachecką głównie na tej podstawie, że nie jest to służba najemna. Zapomina jednak, że zasady pełnienia tej służby były zgoła odmienne. W pracy

⁷ I. I. Lappo, *Wielikoje Kniażestwo Litowskoje za wriemia ot zakluczenija Lublinskoj unii do smiertii Stefana Batorija*, Petersburg 1901, s. 464 i n.

⁸ Tamże, s. 469.

⁹ I. I. Lappo, *Wielikoje Kniażestwo Litowskoje wo wtoroj połowinie XV stoletija. Litowsko—russkij powiet i jego sejmik*, Jurew (Dorpat) 1911, s. 261 i n.

¹⁰ J. Sobczak, op. cit., s. 86. Podkreślić wypada, że dopiero przywilej Michała Korybuta zezwolił Tatarom nabywać nieruchomości i rozporządzać nimi bez ograniczeń. Nabywania dóbr wyraźnie zakazywała Tatarom konstytucja z 1617 r. (VL, t. III, s. 150).

¹¹ I. I. Lappo, *Wielikoje Kniażestwo Litowskoje wo wtoroj*, s. 263.

tej odstąpił Lappo od wcześniej przedstawionego poglądu o udziale Tatarów w sejmikach stwierdzając, że Tatarzy nie mogli w nich uczestniczyć¹².

Tezy I. I. Lappo zostały przyjęte przez ogół historyków podejmujących problem dziejów osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim i sytuacji prawnej Tatarów. Poglądy takie wyrazili między innymi S. Dziadulewicz¹³, J. Hembicki¹⁴, S. Kryczyński¹⁵, a ostatnio K. Grygajtis¹⁶ i P. Borawski¹⁷.

Tezę o przynależności Tatarów do stanu szlacheckiego pośdał w wątpliwość dopiero niżej podpisany w pracy o położeniu prawnym ludności tatarskiej jednak z uwagi na ograniczone rozmiary tej monografii zagadnienie to nie mogło w niej zostać omówione w sposób bardziej szczegółowy.

Problem szlachectwa mieszkających na Litwie Tatarów, posiadających ziemie obciążone obowiązkiem służby wojskowej, jest o tyle trudny, że samo formowanie się stanu szlacheckiego na tym terenie jest sprawą, która budziła wiele kontrowersji¹⁸. Kształtowanie się stanu szlacheckiego na Litwie było procesem długofalowym, którego początek zwykło się upatrywać w przywileju Jagielly z 1387 r.¹⁹. Wypada jednak zauważyć, że według K. Aviżonisa rozpoczęło się ono wcześniej, bo już w XIII wieku i początkach XIV w.²⁰. Społeczeństwo litewskie było silnie zróżnicowane, przy czym brak było początkowo ostrych przedziałów nie tylko pomiędzy poszczególnymi warstwami lecz nawet pomiędzy kształtującymi się stanami. Warstwa osób, na których z racji posiadania ziemi, ciążył obowiązek służby wojskowej, wyodrębniła się stosunkowo szybko, była jednak niejednolita. W ramach jej

¹² Tamże, s. 277. Tezę o udziale Tatarów w sejmikach przedstawił I. I. Lappo. *Wielkoje Kniażestwo Litowskoje za wriemia*, s. 470.

¹³ St. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. XVIII—XX.

¹⁴ J. Hembicki, *Da pytanja ob socjalno-ekonomicznym stane belrusskich Tatar u siarednjaweczczu*. Belaruskaja Akademijskaja Nauk, „Zapiski Oddzelu Humanitarnych Nawuk” kn. 8, Minsk 1929, s. 53—69.

¹⁵ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 20—24.

¹⁶ K. Grygajtis, *Z dziejów osadnictwa tatarskiego w Polsce (od XIV do XX w.)*, s. 135—140.

¹⁷ P. Borawski, *Sytuacja prawna ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI—XVIII)*, „Acta Baltico-Slavica” t. XV, 1983, s. 60 i n.

¹⁸ W tym przedmiocie wypowiedzieli się O. Halecki, *Dzieje Unii Jagiellońskiej* t. I, Warszawa 1919, s. 252; tenże, *O początkach szlachty i heraldyki na Litwie*, KHR. XXIX, 1915, s. 177—207; tenże, *Kwestie sporne w sprawie początków szlachty litewskiej*, KHR. XXX, 1916, s. 62—72; W. Semkowicz, *Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim w unii horodelskiej 1413*, [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914, s. 395; tenże, *W sprawie początków szlachty na Litwie i jej ustroju rodowego*, KHR. XXIX, 1915, s. 224—256; M. Ljubawskij, *Litowsko—Russkij sejm*, Moskwa 1901, *passim*; O. Backus, *Die Rechtstellung der lituanischen Bojaren 1387—1506*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” Bd. 6, 1958, H. 1, s. 1—32.

¹⁹ Znaczenie tego przywileju było przedmiotem polemiki między W. Semkowiczem a O. Haleckim. Ten ostatni stał na stanowisku, że Polska już w 1386 r. przeszczepiła na Litwę zasadnicze znamiona stanowej organizacji szlacheckiej. O. Halecki, *Kwestie sporne*, s. 71. W. Semkowicz był natomiast zdania, że przywilej z 1387 nie zmienił położenia prawnego bojarstwa. Uczynił to, jego zdaniem, ewentualnie dopiero przywilej horodelski z 1413. W. Semkowicz, *W sprawie początków*, s. 235.

²⁰ K. Aviżonis, *Die Entstehung und Entwicklung des lituanischen Adels bis zur lituanisch-polnischen Union 1385*, „Historische Studien” H. 223, Berlin 1932.

znaleźli się kniaziowie, panowie, bogatsi i biedniejsi bojarowie, różne kategorie sług, a nawet mieszczenie²¹.

W drugiej połowie XV w. wyłoniły się na Litwie dwie grupy zobowiązane do służby wojskowej. Do pierwszej należeli bojarzy-szlachta, drugą stanowiły różne kategorie sług. Służba wojskowa była obowiązkiem osobistym bojarów-szlachty. Pełnienie jej przez sługi było konsekwencją posiadania przez nich ziemi. Na sługach poza służbą wojskową spoczywało jeszcze szereg obowiązków i świadczeń²². Granice między obiema tymi grupami były, przynajmniej początkowo, dość płynne.

Analiza materiału źródłowego pozwoliła skonstatować, że termin bojar z upływem czasu zmieniał swoje znaczenie²³. Pierwotnie mianem bojarów określano wszystkich zobowiązanych do wykonywania służby wojskowej, z wyjątkiem kniaziów. Począwszy od pierwszej połowy XVI wieku coraz częściej nazwą tą zaczęto określać wyłącznie różne kategorie sług. Tych, którzy pełnili służbę wojskową, lecz bez ciężących na sługach obowiązków, przyjęto nazywać bojarami-szlachtą. Określano też ich mianem ziemian²⁴. Zauważyć w tym miejscu jednak wypada, że nie wszyscy ziemianie utrzymywali status szlachecki. Bojar bez poddanych był, jak zauważył J. Ochmański, w zasadzie chłopem zobowiązanym do pełnienia służby wojskowej. Część bojarów (putnych) dzięki nadaniom weszła w szeregi bojarów szlachty, większość zachowała jedynie uprawnienia przysługujące bojarom jako „ludziom dobrym”²⁵.

Bojarzy litewscy dzielili się, jak wiadomo, na zależnych bezpośrednio od władców i tych, którzy podlegali panom i kniaziom. Ziemia oddana bojarom zarówno przez władców jak i kniaziów oraz panów w użytkowanie zaczęła się przekształcać we własność²⁶.

Wielkie znaczenie dla ustalenia przynależności do stanu szlacheckiego miał popis wojskowy w 1528 r., w czasie którego spisano zobowiązanych do służby wojskowej odnotowując też jej rodzaj²⁷. Na ten akt powoływano się często później przy wywodach szlactwa. Możliwości dostania się do stanu szlacheckiego sług (bojarów putnych) położyła zasadniczo kres ustawa z 1529 r. znosząca służbę wojskową sług²⁸. Pamiętać

²¹ Podkreślał to już M. Downar-Zapolskij, pisząc że służbę ziemską pełnił każdy posiadacz nieruchomości na prawie ziemskim. Por. *Gosudarstwiennoje choziajstwo Wielikogo kniażestwa Litowskogo pri Jagiellonach* t. I, Kijów 1901, s. 637.

²² M. Ljubawskij, op. cit., s. 343—356; I. I. Lappo, *Wielikoje Kniażestwo Litowskoje wo wtoroj*, s. 180—186.

²³ W kwestii terminu bojar por. M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego*, Kielce 1984, s. 33—39.

²⁴ F. Leontowicz, *Bojare i służylje ludi*, „Zurnal Ministerstwa Narodnego Proswieszczenija” nr 5, 6, 7, 1908, nr 2 i 3, 1909; D. Pochilewicz, *Krestjanie stugi w Litwie i Zapadnoj Betorusi w XVI—XVIII w.*, „Naukowy Zapysky Lwiwskiego Derżawnogo Uniwersyteta im. Iwana Franki” t. 36, wyp. 6, Seria historyczna, 1955, s. 114 i n.

²⁵ J. Ochmański, *Szlachta żmudzka w XVII w.*, [w:] *Gospodarcze przesłanki historii społecznej*, Poznań 1982, s. 105—106.

²⁶ W kwestii bojarów zależnych por. W. Sienkiewicz, *Bojarzy, szlachta i ziemianie w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVI w.*, ZH t. XLVIII, 1983, z. 4, 31—66.

²⁷ „Russkaja Istoriceskaja Biblioteka” t. XXXIII: *Litowskaja Metrika. Pieriepisi wojska litowskogo*, Petrograd 1915, s. 109—120 i 190.

²⁸ I. I. Lappo, *Wielikoje Kniażestwo Litowskoje wo wtoroj*, s. 180 n.; F. Leontowicz, op. cit., nr 6; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie* t. II: *Litwa*, wyd. II, Lwów — Warszawa 1921, s. 41.

jednak trzeba, że i w późniejszym okresie dość licznym grupom ludności udało się przeniknąć do stanu szlacheckiego²⁹.

Czy Tatarom przysługiwało *ius militare*, obejmujące nie tylko uprawnienia związane z własnością ziemi, ale i niektóre uprawnienia osobiste związane przede wszystkim z wyższą główszczyzną i nawiązką?³⁰. Pamiętać należy, że zobowiązani do pełnienia służby wojskowej Tatarzy z jednej strony byli traktowani jaką osobną grupą, wyjętą niejako poza nawias ogółu osób zobowiązanych do służby wojskowej, z drugiej strony ustawa z 1529 r. nie dotyczyła Tatarów, na których nadal spoczywał obowiązek służby. Tak więc, aby odpowiedzieć na postawione pytanie należy wniknąć w charakter służby wojskowej Tatarów. Akty nadań ziemi dla pierwszych grup osadników tatarskich nie dochowały się. Z pochodzących z drugiej połowy XVI w. i XVII w. przywilejów wynika, że nadawana Tatarom ziemia była obciążona obowiązkiem pełnienia służby wojskowej. Tylko w niektórych aktach nadań ziemi określono sposób jej pełnienia³¹. Istniała jednak zasadnicza różnica między charakterem służby wojskowej szlachty i Tatarów. Powinność służby wojskowej spoczywająca na szlachcie stała się z chwilą ukształtowania się stanu szlacheckiego obowiązkiem osobistym, niezależnym od faktu posiadania ziemi. Pełnienie służby wojskowej przez Tatarów wynikało z tego, że posiadali oni ziemię. Szlachta stawiała się zbrojnie w razie ogłoszenia pospolitego ruszenia. Tatarzy powoływani byli pod broń na polecenie króla. Szlachta pełniła służbę w chorągwiach powiatowych, natomiast Tatarzy zasadniczo we własnych chorągwiach tatarskich³².

Obowiązek służby wojskowej ciążyący na Tatarach był więc bardziej dolegliwy od tego, który spoczywał na szlachcie. Dlatego też Tatarzy starali się sprzedać swoje ziemie i nabyć nieruchomości nie obciążone takimi powinnościami³³. Szlachta nabywająca ziemie nadane wcześniej Tatarom stała na stanowisku, że kupno takich ziem nie zobowiązuje jej do pełnienia służby wojskowej według tych zasad, jakie ciążyły na Tatarach. Innego zdania były jednak sejmiki, protestując przeciwko zmniejszaniu się specyficznej służby wojskowej, jaka spoczywała na Tatarach i żądając aby szlachta, która nabywała majątki Tatarów, pełniła służbę wojskową według tych reguł, jakie obowiązywały Tatarów³⁴. Da-

²⁹ AGAD, Archiwum Radziwiłłów [dalej cyt.: AR] dz. II, ks. 64, s. 228; dz. XXIII, t. 160, s. 73—75, 94; dz. XXV, nr 673; Archiwum Roskie nr 371.

³⁰ Elementy prawa rycerskiego najpełniej ustalił Z. Wojciechowski. Por. Z. Wojciechowski, *Prawo rycerskie w Polsce przed statutami Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1928, *passim*, szczególnie s. 115—121; tenże, *Powstanie szlachectwa w Polsce*, „Miesięcznik Heraldyczny” r. XII, 1933, nr 7—8 i odb. s. 3—16. Na przydatność ustaleń Z. Wojciechowskiego do badania problematyki powstania szlachectwa na Litwie zwrócił ostatnio uwagę H. Łowmiański, *Początki Polski* t. VI, cz. 2, Warszawa 1985, s. 631—634, 637—649, podkreślając powinowactwa między włodykami a bojarami.

³¹ AGAD, Metryka Litewska (transkrypcja) [dalej cyt.: ML], s. 288, 290—291; 195, s. 16, 29, 89, 108, 197, 199; 197, s. 318—319, 320, 386—387; 217, s. 486, 576, 868—870.

³² O organizacji chorągwi tatarskich pisał S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 60—71 oraz P. Bórawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. i I połowie XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” t. XII, 1979, s. 1333. Odmienną interpretację zasad organizacyjnych chorągwozów tatarskich przedstawił J. Sobczak, *op. cit.*, s. 49—65.

³³ J. Sobczak, *op. cit.*, s. 86.

³⁴ AGAD, AR dz. II, t. 7, nr 944; t. 8, nr 1050, 1064, 1089; t. 9, nr 1192; t. 10, s. 62v; t. 14, nr 1849, 1869; BNAr., Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, rkps 931, k. 160, 163.

ząc do zapobieżenia zmniejszaniu się służby tatarskiej sejmiki domagały się zakazania pełnienia przez Tatarów służby w chorągwiach królewskich i wydawania im listów przypowiednich³⁵. Wynikiem tych starań szlachty była konstytucja z 1607 r., którą zakazano Tatarom pełnienia służby wojskowej w chorągwiach królewskich oraz wydawania im listów przypowiednich³⁶. Treść postanowień tej konstytucji rozszerzył sejm z 1613 r. zabraniając Tatarom pełnienia funkcji rotmistrzów, poruczników i chorążych³⁷. W praktyce jednak zakazy te nie były respektowane i liczni Tatarzy pełnili służbę w chorągwiach królewskich³⁸.

Chęć zapobieżenia zmniejszaniu się służby wojskowej Tatarów była jedną z przyczyn przeprowadzenia tzw. rewizji Kierdeja. Przeprowadzenie tej rewizji zlecił w 1624 r. król Zygmunt III Jaroszowi Piaseckiemu, pisarzowi polnemu i Janowi Kierdejowi, pisarzowi ziemskiemu oszmiańskiemu. Początkowo mieli oni dokonać tylko lustracji dóbr będących w posiadaniu Tatarów³⁹. W swoich pracach lustratorzy postanowili oprzeć się na wcześniejszej lustracji dóbr tatarskich przeprowadzonej w

³⁵ BPAN Kraków, rkps 360, k. 496.

³⁶ VL t. II, s. 450—451. Mimo uchwalenia konstytucji z 1607 r. sejmiki wracały do kwestii zasad pełnienia służby wojskowej przez Tatarów domagając się zakazania wydawania Tatarom listów przypowiednich oraz wyraźnego stwierdzenia, że Tatarzy mogą pełnić służbę jedynie w swoich chorągwiach. Por. AGAD, AR dz. II, t. 7, nr 944; t. 8, nr 1050; t. 14, nr 1869; t. 8, nr 1050, 1089.

³⁷ VL t. III, s. 122.

³⁸ Znaczny wzrost liczby Tatarów w wojskach Rzeczypospolitej nastąpił po klęsce po Batohem w 1652 r. Zaciągano wówczas, głównie do chorągwi litewskich nie tylko Tatarów z Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy przenieśli się na Wołyń i Podole, ale i Tatarów z ord krymskich i nogajskich. Ci ostatni tworzyli najczęściej własne oddziały, ale służyli także w tych samych chorągwiach co tatarscy mieszkańcy Litwy. Otrzymywali jednak mniejszy żołd. Najwięcej Tatarów w wojskach koronnych służyło w trzecim kwartale 1656 r. kiedy istniało 19 chorągwi tatarskich liczących łącznie 2179 koni. Zaciągi Tatarów z ord nie były czymś nowym. Z posiłków Tatarów nogajskich korzystano np. podczas wojny inflanckiej 1576—1582. Por. AGAD, ASW dz. 85, nr 66, s. 42—43; nr 68, s. 64—72; nr 71, s. 32; nr 72 s. 46—47, 101, 103, 175, 176; nr 73, s. 121, 162; nr 74, s. 121, 122, 144, 145; nr 76, s. 56, 57, 68 — rolle chorągwi. J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII w.*, Warszawa 1956, s. 269; tenże, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648—1655*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” [dalej cyt.: SiM] t. V, 1960, s. 487 i n. M. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576—1582. Sprawy organizacyjne* cz. III, SiM t. VII, cz. 2, s. 149. Nie zlikwidowano także chorągwi tatarskich wchodzących w skład wojsk litewskich. Por. BCzart., rkps 1167, s. 201; J. Woliński, *Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676* cz. XI, SiM t. XVI, cz. II, s. 261; A. Kamiński, *Przeciwko Szwedom i Leszczyńskiemu*, SiM, t. XII, cz. II, s. 255. Chorągwie tatarskie posiadali w swoich wojskach także magnaci, przede wszystkim Radziwiłłowie. Por. AGAD, AR, dz. XV, t. 1, p. 14, nr 48—49; t. 3, p. 1; t. 8, p. 1 i 4.

³⁹ A. Muchliński, *Zdanie sprawy*, „Teki Wileńskie” 1858, nr 6, s. 118—119. Treść rewizji Kierdeja znana jest jedynie z relacji A. Muchlińskiego. Znając jednak dość swobodne podejście tego badacza do źródeł historycznych trudno mieć do podanych przez niego danych pełne zaufanie. A. Muchliński w swojej pracy *Issledowanije o proischozhdienii*, s. 54, 119 i 166 podał nieprawdziwą informację o przekazie kroniki L. Waddingo odnośnie osiedlenia się na Litwie Tatarów w czasach Gedymina. Ta balamutna informacja była następnie powtarzana m.in. przez S. Kryczyńskiego i P. Borawskiego. Wątpliwości wobec relacji A. Muchlińskiego zwiększa fakt, iż podaje on, że posłużono się w ilustracji Kierdeja jednostką „dom” zamiast bardziej prawdopodobnej dla tego okresu „dym”, ewentualnie „służba”, „koń”.

1559 r. przez ciwuna kniazia Matwieja Ogińskiego⁴⁰. Kiedy Kierdej i Piasecki przystąpili do dokonywania lustracji napotkali liczne przeszkody. Spotkali się przede wszystkim z oporem ludności tatarskiej niechętniej lustracji oraz z opozycją ze strony skarbowego Brolnickiego, który wbrew konstytucji z 1628 r. zobowiązującej podskarbiego Wielkiego Księstwa Litewskiego do wydania lustratorom protokołu rewizji Ogińskiego, nie chciał tego uczynić⁴¹. Dopiero w 1629 r. udało się lustratorom dzięki interwencji królewicza Władysława uzyskać dostęp do rewizji, ale i wówczas nie przekazano im dokumentów, z których wynikało, jakie dobra przeszły w posiadanie szlachty. Wobec postawy Brolnickiego, Kierdej i Piasecki wypożyczyli od spadkobierców Ogińskiego oryginał rewizji Ogińskiego, w którym wyszczególniono dobra sprzedane przez Tatarów szlachcie. Na podstawie tych aktów dokonano rewizji. Prace te przeprowadził w gruncie rzeczy sam Kierdej, gdyż Piasecki zmarł w trakcie ich trwania. Dążenie do ustalenia, jakie dobra przeszły z rąk Tatarów w posiadanie szlachty wynikało z nakazu sejmu, który w 1629 r. rozszerzył obowiązki rewizorów polecając im ustalenie, jakie dobra tatarskie znalazły się we władaniu szlachty i jakie ziemie szlacheckie zostały nabyte przez Tatarów⁴². Wyniki rewizji przedłożył Jan Kierdej sejmowi 10 marca 1631. Nie stały się one jednak przedmiotem obrad sejmu, który na kolejnym posiedzeniu w 1632 r. powołał nową komisję dla zlustrowania majątków tatarskich. W skład jej weszli obok Jana Kierdeja: Adam Sakowicz, podkomorzy oszmiański i Jan Rudomina, chorąży nowogrodzki⁴³. Opór, na jaki napotkali Jan Kierdej i Jarosz Piasecki starający się o uzyskanie aktów dokumentujących, jakie dobra tatarskie znalazły się w posiadaniu szlachty, jest symptomatyczny. Wynika z niego, że sprzedaż ziem przez Tatarów była zjawiskiem powszechnym. Wydaje się, że dość liczne grupy szlachty były zainteresowane w tym, aby te transakcje nie zostały ujawnione.

ZbYWając nadane im ziemie Tatarzy łamali obowiązujące prawo. Na Litwie możliwość alienacji nieruchomości była ograniczona. Zgodnie z I Statutem można było rozporządzać tylko 1/3 majątku⁴⁴. Dopiero II Statut wprowadził zasadę pełnej wolności w rozporządzaniu całością majątku przez bojarów szlachtę⁴⁵. Postanowienia te nie dotyczyły jednak ziem tatarskich, co podkreślano w późniejszych dokumentach⁴⁶. W żadnym z aktów nadających Tatarom ziemie nie znalazło się postanowienie zezwalające na dysponowanie tym gruntem. Tatarzy bez zgody króla nie mogli posiadanych przez siebie nieruchomości sprzedawać⁴⁷. W myśl

⁴⁰ Data rewizji Ogińskiego jest sporna. W historiografii przyjęto, że miała ona miejsce w 1559 r. Por. np. P. Borawski, *Tatarskie chorągwie*, s. 152. Z aktów normatywnych zdaje się jednak wynikać, że przeprowadzono ją w 1560 r. VL t. III, s. 179.

⁴¹ VL t. III, s. 179.

⁴² A. Filipczak-Kocur, *Sejm zwyczajny z roku 1629*, „Prace Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych”, Warszawa 1979, s. 90; VL t. III, s. 298.

⁴³ VL t. III, s. 340.

⁴⁴ H. Łowmiański, *Studia nad początkami t. I*, s. 273 i n.

⁴⁵ *Statut Litewski drugiej redakcji*, „Archiwum Komisji Prawniczej” t. VII, Kraków 1850, s. 153—156.

⁴⁶ *Akty izadawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Komisjeju dla rozboru driewnich aktow* [dalej cyt.: AWK] t. XXX, s. 25—26.

⁴⁷ Takie indywidualne zezwolenia w wielu wypadkach były wydawane przez króla. Por. AGAD. ML 197, s. 11—13; 199, s. 1—2; 213, s. 298—400; Teki Naruszewicza t. XV, p. 9, nr 107, s. 368.

przywileju z 1387 r. odnoszącego się do wszystkich nieruchomości uznawano dziedziczenie dóbr tatarskich bez zgody króla⁴⁸.

Tatarzy często zabiegali u króla o zezwolenie na sprzedaż posiadanych przez siebie majątków i zezwolenie takie uzyskiwali. Konstytucją z 1617 r. zakazano natomiast Tatarom kupowania ziem szlacheckich, tym zaś z nich, którzy takie dobra wcześniej kupili, nakazano, aby w przeciągu dwóch lat je sprzedali⁴⁹. W praktyce zakaz ten był jednak łamany. Dopiero w 1669 r. król Michał Korybut zezwolił Tatarom mieszkającym na Wołyniu, wśród których było wielu dawnych mieszkańców Litwy, na kupno dóbr szlacheckich⁵⁰. Przywilej ten Jan III rozciągnął na Tatarów hospodarskich i Tatarów kozaków mieszkających na terenie Litwy. Natomiast August II objął nim generalnie wszystkich Tatarów zobowiązanych do służby wojskowej.

W trakcie przeprowadzania pomiarów wołocznej wyraźnie rozróżniano ziemie hospodarskie od szlacheckich. Ziemie dzierżone przez Tatarów traktowano jako mienie króla (hospodara). Ziemie te podlegały pomiarze, nawet jeśli zostały nabyte przez szlachtę⁵¹.

Tak więc ani z racji pełnienia przez Tatarów służby wojskowej, ani też z powodu posiadania przez nich ziemi nie sposób zaliczyć ich do szlachty. Reguły pełnienia przez nich służby wojskowej i zasady posiadania ziemi, jak wyżej wykazano, były odmienne od tych, które przysługiwały szlachcie.

Posiadanie ziemi przez Tatarów miało charakter własności warunkowej podobnej do *pomiestia* w państwie moskiewskim. Na podobieństwo niektórych form własności zależnej na Litwie do *pomiestia* zwrócił uwagę Piczeta⁵². Problem ten wymaga jednak dalszych szczegółowych badań.

Tatarzy bezpośrednio podporządkowani wielkiemu księciu podlegali sądownictwu jego namiestników. Sądy te w późniejszym czasie przyjęły miano starościńskich, wojewodzińskich lub sądów dzierżawców. Po reformie sądownictwa w 1564 i 1566 r. sprawy Tatarów posiadających ziemię znalazły się w kompetencji sądów ziemskich i grodzkich,

⁴⁸ H. Łowmiański, *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego Unii Jagiellońskiej*, [w:] *Księga Pamiątkowa I Statutu Litewskiego*, Wilno 1935, s. 52 i n.; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, „Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, seria A, nr 48, Wrocław 1951, s. 141 i n.; *Zbiór praw litewskich od 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. T. Działyński, Poznań 1841, s. 1—2, 13, 150.

⁴⁹ VL t. III, s. 150.

⁵⁰ *Przywilej króla Michała dla Tatarów wołyńskich*, wyd. S. Kryczyński, „Rocznik Tatarski” t. II, 1935, s. 425—429; AGAD, ML 220, s. 151—154; AWK t. XIII, s. 108—112.

⁵¹ S. Kutrzeba, op. cit. s. II: *Litwa*; AGAD, ML 211, s. 185—187.

⁵² W. I. Piczeta, *Feodalnoje pomiestie w XV—XVII w. w Wielikim Kniazestwie Litewskom*, [w:] *Belorussia i Litwa XV—XVI w. (Issledowanija po istorii socialno-ekonomičeskogo i kulturnogo razwitiija)*, Moskwa 1961, s. 183—212. Por. także A. Kijas, *System pomiestny w państwie moskiewskim w XV — pierwszej połowie XVI wieku. Historiografia i problematyka*, Poznań 1984, „Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia” nr 119, *passim*. Na fakt, że najskuteczniejszym środkiem realizacji zamiaru zapewnienia sobie na Litwie możliwie najliczniejszych zastępów rycerstwa jak i efektywnej ich służby — było upowszechnienie warunkowych nadań ziemi, zwrócił także ostatnio ponownie uwagę St. Russocki w rozprawie *Instytucje — wpływy — kultura. Warunkowe nadania ziemi w procesie centralizacji feudalnych monarchii środkowo-wschodniej Europy późnego średniowiecza*, „Przegląd Humanistyczny” t. XXVIII, 1984, nr 1, s. 8—10.

a w sprawach granicznych podkomorskim. Spory, jakie toczyli, rozpatrywały także sądy kopne, będące zasadniczo, chociaż nie wyłącznie sądami dla włościan⁵³. Z tego, że sprawy Tatarów rozpoznawały sądy szlacheckie, nie wynika jeszcze, że Tatarzy byli szlachtą. Sądy te rozpoznawały bowiem także sprawy, w których pozwany lub powodami były osoby spoza stanu szlacheckiego, np. Żydzi, mieszczanie czy na pewnych terenach olędrzy. Ważne jest to, że w sądach szlacheckich spotykali się Tatarzy z dyskryminującymi ich ograniczeniami świadczącymi o tym, że ani akty normatywne, ani też zwyczaje prawne nie widziały w nich szlachty.

Postanowienia I Statutu Litewskiego zakazały sądom przyjmowania od Tatarów zeznań w charakterze świadków w sprawach przeciwko ludności chrześcijańskiej. Zakaz ten wprowadzicie został uchylony przez Zygmunta Augusta w 1561 r., wkrótce jednak II Statut wprowadził ponownie ograniczenia, nie zezwalając im na składanie zeznań we wszystkich sprawach dotyczących nieruchomości, w szczególności zaś w postępowaniach o ustalenie własności⁵⁴. Niekorzystne dla Tatarów postanowienia II Statutu zostały uchylone przez króla w 1568 r.⁵⁵. Kolejne postanowienia dyskryminujące Tatarów przyniósł III Statut. Zgodnie z treścią jego postanowień przy rozpoznawaniu sporów o posiadanie nieruchomości świadkami mogli być jedynie chrześcijanie oraz osoby dopuszczone do składania takich zeznań na podstawie przywilejów królewskich. Tatarzy w sprawach dotyczących nieruchomości mieli w myśl III Statutu składać przysięgę. Dopuszczeni do niej mogli być przy tym jedynie tacy Tatarzy, których uznano za dobrych, cnotliwych i wiarygodnych⁵⁶.

Trudno dociec powodów wprowadzenia tych ograniczeń w stosunku do Tatarów. Stwierdzić można jedynie, że nie były one wynikiem postulatów sejmików, które takich żądań nie wysuwały. Na składanie zeznań przed sądem zezwolił Tatarom mieszkającym na Wołyniu dopiero Michał Korybut, wspomnianym już przywilejem z 1669 r. Jan III rozciągając ten przywilej na pozostałych Tatarów stwierdził w przywileju z 22 marca 1677 r., że dowód z zeznań Tatarów pełniących służbę wojskową i posiadających ziemię, ma taką samą wagę jak dowód z zeznań szlachty⁵⁷. Wyrażenie jednak podkreślono różnicę między szlachtą a Tatarami zaznaczając, że Tatarów tylko zrównuje się w tych sprawach ze szlachtą. Przywilej ten jednak nie podnosił Tatarów do stanu szlacheckiego.

Fakt wprowadzenia do Statutów postanowień dyskryminujących Tatarów świadczy o tym, że nie uważano ich za szlachtę.

Spotykali się Tatarzy także z innymi ograniczeniami w zakresie prawa cywilnego i rodzinnego. W myśl II Statutu nie wolno im było posiadać chrześcijańskiej służby, zatrudniać nawet chrześcijan. Postanowienia te jawnie dyskryminujące Tatarów godziły w nich niezależnie od statusu społecznego jaki posiadali. Dotykały one także Tatarów pełniących służbę wojskową. Przepisy te zostały powtórzone także w III Statucie, a uchylił je dopiero przywilej Jana III z 24 marca 1677 r., w któ-

⁵³ S. Kutrzeba, op. cit. t. II: *Litwa*, s. 121.

⁵⁴ *Statut Litewski drugiej redakcji*, s. 172.

⁵⁵ AWK t. XIII, s. 108–112.¹

⁵⁶ *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1744, s. 294.

⁵⁷ AWK t. XIII, s. 111.

rym wyraźnie stwierdzono, że Tatarzy będą mogli posiadać służbę chrześcijańską. Tak poważne ograniczenie praw Tatarów klóci się z tezą, że byli oni szlachtą⁵⁸.

Także sprawa wysokości główszczyzny dowodzi tego, że Tatarzy posiadający ziemię i odbywający służbę wojskową nie byli szlachtą. Zgodnie z II Statutem szlachcic za zabicie Tatara gospodarskiego czy Tatara kozaka płacił główszczyznę w wysokości 100 kop groszy, nie ponosił jednak kary pozbawienia wolności (wieży), którą musiał odcierpieć w razie pozbawienia życia szlachcica. Natomiast nawiązka przysługująca Tatarom pełniącym służbę wojskową była równa nawiązce szlacheckiej⁵⁹. Karę wieży w wymiarze jednego roku i sześciu niedziel za zabicie Tatara pełniącego służbę wojskową wprowadził dopiero III Statut⁶⁰. Jednak w myśl jego postanowień za skrytobójcze pozbawienie życia takiego Tatara nie groziła kara śmierci, przewidziana przez III Statut za zabójstwo w takich okolicznościach szlachcica. Karę śmierci za skrytobójcze pozbawienie życia Tatara przewidziano we wspomnianym już przywileju Jana III z 22 marca 1677 r., którego treść została powtórzona w konstytucji uchwalonej w tym samym roku przez sejm. Czy postanowienia te były jednak respektowane w praktyce sądowej, trudno na obecnym etapie badań stwierdzić.

W 1679 r. Jan III wydał kolejny przywilej, w którym zrównał sytuację prawną Tatarów mieszkających w dobrach prywatnych pełniących służbę wojskową z Tatarami gospodarskimi⁶¹. Postanowienia tego przywileju August III rozciągnął na Tatarów mieszkających w ekonomiach.

Uzyskanie przez Tatarów pełniących służbę wojskową po zabiegach i staraniach prawa do główszczyzny w tej samej wysokości, jaka przysługiwała szlachcie, nie świadczy jeszcze o tym, że wdarli się oni do stanu szlacheckiego. Wynika z tego jedynie, że Tatarom udało się uzyskać zrównanie ze szlachtą w niektórych prawach i przywilejach. Z treści aktów normatywnych wynika jednoznacznie, że nie czyniono znaku równości między Tatarami pełniącymi służbę wojskową a szlachtą.

Także to, że Tatarzy posiadający ziemię płacili podymne, nie dowodzi, że należeli oni do stanu szlacheckiego. W aktach normatywnych podkreślano bowiem, że płacą oni ten podatek nie jako szlachta, ale jako grupa ludności zrównana ze szlachtą w obowiązkach podatkowych⁶².

Tak więc Tatarzy posiadający ziemię i pełniący służbę wojskową nie byli w świetle praw obowiązujących w Rzeczypospolitej szlachtą. Uzyskali oni wprawdzie, na skutek długotrwałych starań to, że zrównano ich ze szlachtą w niektórych prawach i przywilejach. Z treści konstytucji wynika, że uważano Tatarów pełniących służbę wojskową za ludność, którą zrównano tylko w niektórych prawach i przywilejach ze szlachtą. Określając ich prawa i przywileje wyraźnie przeciwstawiono Tatarów

⁵⁸ J. Sobczak, op. cit., s. 111—115.

⁵⁹ Statut Litewski drugiej redakcji, s. 220—221.

⁶⁰ Statut Wielkiego Księstwa, s. 373—374.

⁶¹ BCzart., rkps 718, s. 1291—1302, 1317—1318; AWK t. V, s. 354—356, 360—363, 379.

⁶² BCzart., rkps 721, s. 524; AGAD, Archiwum Kameralne III, 191, k. 285—287.

posiadających ziemię, szlachcie⁶³. Nie czyniono przy tym w aktach normatywnych różnic między Tatarami wyznającymi islam i tymi, którzy przyjęli chrześcijaństwo. Fakt ten jest dość zaskakujący i wskazuje, że w odniesieniu do Tatarów kwestia pozycji społecznej wysuwała się przed przynależnością wyznaniową. Co ciekawsze, niektórzy z Tatarów po przyjęciu chrześcijaństwa nadal poczuwają się do wspólnoty z tymi, którzy wytrwali przy islamie i występują wraz z nimi w sporach natury gospodarczej.

Praktyka dnia codziennego także potwierdzała, że Tatarzy nie byli szlachtą. Niezależnie od wyznania nie pełnili oni urzędów, nie byli także uczestnikami sejmików. Odrębną pozycję społeczno-prawną Tatarów podkreślano wyraźnie w uchwałach sejmikowych, uwypuklając różnice między nimi a szlachtą. Do końca XVIII w. zdawano sobie w pełni sprawę z tego, że Tatarzy nie będąc szlachtą nie mają wpływu na treść instrukcji poselskich i prawa przedstawiania swoich próśb i postulatów na sejmach. Chcąc to w jakiś sposób Tatarom umożliwić w 1786 r. ustalono, że będą oni mogli komunikować sejmowi swoje skargi i żądania za pośrednictwem Departamentu Wojskowego.

Z tego, że ich położenie prawne różni się od szlachty, zdawali sobie Tatarzy w pełni sprawę. Nie domagali się oni dopuszczenia do udziału w sejmikach i do pełnienia urzędów i funkcji poselskich. Zabiegali jedynie o to, aby szanowano nadane im prawa i przywileje. W swoich petycjach kierowanych do króla i sejmu określali się jako „naród Tatarski” przeciwstawiając ten termin pojęciu „szlachta”. Z faktu, że nielicznym rodzinom tatarskim udało się przeniknąć do stanu szlacheckiego, nie można jednak wyciągać wniosków o szlachectwie wszystkich Tatarów posiadających ziemię⁶⁴. Do stanu szlacheckiego udawało się przeniknąć różnym grupom ludności, mieszczanom, a nawet chłopom.

W społeczeństwie Wielkiego Księstwa Litewskiego Tatarzy posiadający ziemię i pełniący służbę wojskową zajmowali uprzywilejowane stanowisko. Z biegiem lat umacniali oni swoją pozycję zdobywając przywileje. Początkowo położenie ich było zbliżone do pozycji sług, od których jednak stali wyżej. Po zniesieniu służby wojskowej sług, Tatarzy posiadający ziemię zachowali uprzywilejowane stanowisko. Uzyskali także przywileje zrównujące ich w wielu prawach ze szlachtą. W ustawodawstwie szlacheckiej Rzeczypospolitej w odniesieniu do ludności tatarskiej ścierały się aż do połowy XVIII w. wyraźnie dwie tendencje. Z jednej strony starano się ograniczyć prawa Tatarów, głównie z przyczyn natury religijnej, z drugiej dążono do rozszerzenia praw tych Tatarów, którzy pełnili służbę wojskową. Mimo, że ostatecznie pod koniec XVII w. przeważała druga z tych tendencji Tatarom do końca XVIII w. nie udało się wejść do stanu szlacheckiego. W hierarchii społecznej Tatarzy posiadający ziemię następowali bezpośrednio po szlachcie. Zobowiązanych do

⁶³ AGAD, Archiwum Kameralne III, 191, k. 262, 272, 280. W 1779 r. przeciwstawiając sobie szlachtę i Tatarów pisano wyraźnie: „a gdy szlachta z ziemszczyzn nawet nie mając żadnych gruntów na fundusz służby wojennej po unii destynowanych z obywatelstwa swego powinności, na pospolite ruszenie jechać są obowiązani, jakże Tatarowie lokacją swą na chorągiew tłumaczyć mogą jakoby tylko podczas wojny była dla nich do exystencji żołnierskiej obowiązkiem”, dalej zaś stwierdzono: „Jeśli Naród Tatarski tak sobie pochlebia w tych czasach, że wart więcej od zasłużonych obywatelów względu”. Akt ten dotyczył także Tatarów chrześcijan (BCzart., rkps 722, s. 445).

⁶⁴ Przykładem może być rodzina Fursów. S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich*, s. 396.

pełnienia służby wojskowej Tatarów nazywano w aktach normatywnych oraz w praktyce sądów i urzędów Tatarami ziemianami.

Nieporozumienia co do tego, czy Tatarzy posiadający ziemie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego byli szlachtą, w znacznym stopniu zostały spowodowane przez stanowisko władz carskich, które w zasadzie wszystkich tych Tatarów uznało za szlachtę. Było to jednak szlachectwo rosyjskie i wynikało z kryteriów obowiązujących w Rosji. Zgodnie z zasadami prawa o szlachectwie z 25 czerwca (7 lipca) 1836 r. aby udowodnić przynależność do stanu szlacheckiego wystarczyło wykazać, że przed 1775 r. przodkowie ubiegającego się byli właścicielami wsi. Od wejścia w życie postanowienia Mikołaja I z 9/21 grudnia 1839 wystarczyło udowodnić fakt posiadania wsi przed 1795 r.⁶⁵. Tego rodzaju dowody mogli przedstawić Tatarzy posiadający ziemie bez większych trudności. Uznając ich szlachectwo władze carskie nie badały tego, czy Tatarom tym przysługiwały prawa szlacheckie w Rzeczypospolitej. Na podobnych zasadach w toku postępowania przed Heroldią stwierdzono szlachectwo na ziemiach włączonych bezpośrednio do Cesarstwa Rosyjskiego⁶⁶.

Ялек Собчак

ПРИНАДЛЕЖАЛО ЛИ ТАТАРСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ ЛИТВЫ К ДВОРЯНСКОМУ СОСЛОВИЮ?

В историографии не оспаривалась до сих пор принадлежность к дворянскому сословию тех оседлившись в границах Великого Литовского княжества татар, которые будучи владельцами земли обязаны были нести военную службу.

Желая однако ответить на поставленный вопрос, следует обсудить характер военной службы татар. Закон от 1529 г. положил конец возможности попасть в дворянское сословие различных категорий слуг (путных бояр). Этот закон не касался татар, которые не были однако причислены к дворянству и на парадах выступали как обособленная группа. Принципы исполнения военных обязанностей отличались от тех, которые обязывали дворянство. Военная повинность дворянина была личным долгом. Татары выполняли её в силу владения землёй и призывались к оружию по приказу короля. Это была более обременительная обязанность, чем та, которую несло дворянство. Именно поэтому татары стремились продать свои земли и приобрести другие. Такая продажа противоречила обязывающему закону, который допускал её единственно с разрешения короля. На практике этот запрет нарушался или обходился.

На протяжении лет татарам, которые подлежали военной службе, удалось получить многочисленные привилегии, приближающие их юридическое положение к положению дворянства. Однако никогда им не удалось получить возможности участвовать в сеймиках и занимать должности. Некоторые правовые акты были направлены на ограничение прав татар как „неверных“, другие шли в направлении расширения этих прав ввиду того, что они владели землёй и несли военную службу.

⁶⁵ *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. III, Warszawa 1981, s. 248—251.

⁶⁶ Там же, s. 838—841. Por. także A. Romanowicz-Sławatinskij, *Dworianstwo w Rosji od początku XVIII wieku do odmienny krepостного права. Swod materiała i przygotowitielnyje etiudy dla istoriczeskogo issledowanija*, Petersburg 1870, *passim*; I. P. Karnowicz, *Rodowyye prizwanija i tituly w Rosji i slijanije inoziemcew s russkimi*, Petersburg 1886.

В дворянских судах татары встречались с широкой дискриминацией, в частности запрещалось принимать их показания как свидетелей. Лишь по привилегии Яна III Собесского от 1677 года была введена смертная казнь за лишение жизни татарина из-за угла.

Татары платили подымный налог, но в этом случае подчёркивалось, что они являются единственно группой населения, приравненной к дворянству в отношении платёжных обязанностей.

В общественной иерархии Великого княжества татары, владеющие землёй, следовали непосредственно за дворянством. В петициях, направляемых королю и в сейм, татары не притязали на дворянские права. Называли себя „Татарский народ“. Это название употреблялось также в нормативных актах, особенно в XVIII веке. Между тем дворянством признали татар, владеющих землёй, царские власти,

Jacek Sobczak

LES TATARS LITUANIENS APPARTENAIENT-ILS À LA NOBLESSE?

L'historiographie n'a jamais contesté l'appartenance à l'état nobiliaire de ceux des Tatars établis dans le Grand Duché de Lituanie lesquels, possédant des terres, étaient astreints au service militaire. Il faut considérer cependant le caractère du service militaire de ces Tatars. Une loi de 1529 interdisait à une certaine catégorie de serviteurs (boyards dits „poutni“) de parvenir à la noblesse. Cette loi ne concernait pas les Tatars qui n'étaient pas pour autant intégrés à la noblesse et qui, lors des contrôles, étaient considérés comme un groupe à part. Les Tatars et les nobles ne faisaient pas leur service militaire suivant le même principe. Pour un noble, le service militaire était un devoir personnel, les Tatars le faisaient du fait qu'ils possédaient des terres et ils étaient appelés sous les drapeaux sur l'ordre du roi. C'était de la sorte un devoir plus pénible que celui qu'accomplissait les nobles. C'est pourquoi les Tatars essayaient de vendre leurs terres pour en acquérir d'autres. De telles ventes étaient contraires à la législation en vigueur, les dérogations n'étant possibles que sur l'autorisation du roi. En pratique cette interdiction était ou bien violée ou bien contournée.

Au fil des années les Tatars tenus au service militaire réussirent à se faire doter de nombreux privilèges qui rapprochaient leur situation juridique de celle de la noblesse. Jamais pourtant ils n'obtinent le droit de prendre part aux diétines et d'occuper des charges. Certains actes juridiques visaient à restreindre les droits des Tatars considérés comme „infidèles“, d'autres tendaient à faire étendre ceux-là du fait que les Tatars possédaient des terres et qu'ils étaient tenus au service militaire.

Les tribunaux discriminaient souvent les Tatars; on leur interdisait notamment de témoigner. Ce n'est qu'après 1677, en vertu d'un privilège de Jean III Sobieski, que l'assassin ayant mis à mort un Tatar était passible de la peine capitale.

Les Tatars payaient le fouage, mais on soulignait à cette occasion qu'ils n'étaient sur le même pied d'égalité avec les nobles que pour payer les impôts.

Dans la hiérarchie sociale du Grand Duché les Tatars possédant des terres venaient tout de suite après les nobles. Dans leurs pétitions adressées au roi et à la diète les Tatars n'usurpaient pas les droits nobiliaires. Ils s'appelaient eux-mêmes „nation tatar“. Cette appellation était également utilisée dans des actes normatifs, surtout au XVIIIe siècle. Les autorités tsaristes par contre ont reconnu aux Tatars possédant des terres le droit à la noblesse.